

Gujarat

રેવન્યુ તલાટી

Gujarat Secondary Service Selection Board (GSSSB)

ભાગ - 3

ભારતનો ઇતિહાસ અને ભૂગોળ, ભારત અને ગુજરાતની કલા અને સંસ્કૃતિ

અનુક્રમણિકા

ભારતનો ઇતિહાસ

1.	ઇતિહાસનો પરિચય અને સિંધુ સભ્યતા	1
2.	વેદિક સભ્યતા	8
3.	ભારતમાં પ્રથમ ધાર્મિક ક્રાંતિ : જૈન ધર્મ - બૌદ્ધ ધર્મ	12
4.	મૌર્ય વંશ અને મૌર્યત્તર સામ્રાજ્ય	18
5.	ગુપ્ત વંશ અને ગુપ્તોત્તર સામ્રાજ્ય	25
6.	ભારત પર આરબ આક્રમણ	37
7.	ભારતનો મુઘલ કાળ	47
8.	ભારતમાં યુરોપિયન પ્રજાનું આગમન	53
9.	1857નો મહાસંગ્રામ	59
10.	સ્વતંત્રતા સંગ્રામ - 1	71
11.	સ્વતંત્રતા સંગ્રામ - 1905 થી 1916	75
12.	સ્વતંત્રતા સંગ્રામ - 1917 થી 1930	79
13.	સ્વતંત્રતા સંગ્રામ - 1930 થી 1942	88
14.	સ્વતંત્રતા સંગ્રામ - 1942 થી 1948	95

ભારતનો ભૂગોળ

15.	ભારતનું સ્થાન, સીમા, અંતર અને ભારતના અક્ષાંશ રેખાંશ	102
16.	ભારતના પર્વતો	108
17.	ભારતની જમીનનું સ્વરૂપ, પ્રકાર અને ખડકોનું વર્ગીકરણ	115
18.	આબોહવા અને ઋતુઓનું વર્ગીકરણ	121
19.	ભારતનું જળપ્રવાહતંત્ર	125
20.	ભારતની સિંચાઈ યોજના - અગત્યનાં ડેમ - સરોવરની વિશેષતા	133
21.	ભારતનો સમુદ્ર	141

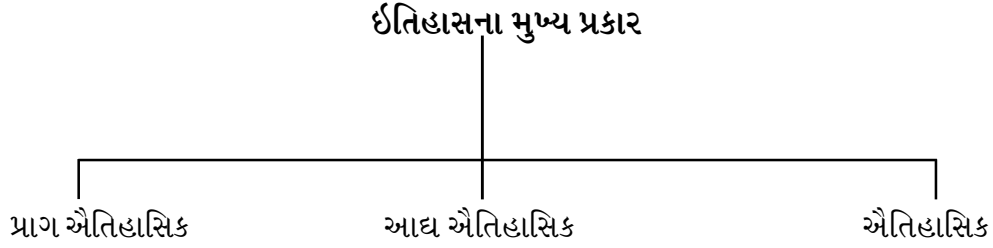
22.	ભારતના જંગલો	147
23.	ભારતમાં પરિવહનનું માળખું	153
24.	ભારતની વસ્તી વિષયક વર્ગીકરણ અને પ્રજાતિ અને જનજાતિ	162
25.	ભારતનાં ખનીજ સંસાધનો	169
26.	ભારતના ઉદ્યોગ અને ઓધોગિક વિકાસ	179

ગુજરાતની કલા અને સંસ્કૃતિ

❖	ગુજરાતના લોકમેળાઓ અને ઉત્સવો (ભાગ-1)	QR
	ગુજરાતના લોકમેળાઓ અને ઉત્સવો (ભાગ-2)	
	ગુજરાતના લોકમેળાઓ, ઉત્સવો, સમાજસેવકો અને સંતો	
	ગુજરાતનાં લોકનૃત્યો, નૃત્યકારો અને સંગ્રહાલયો	
	વાવ-સ્થાપત્ય, કુંડ - કિલ્લાઓ અને ગુજરાતની વખણાતી વસ્તુ	
	ગુજરાતના જાણિતા મહેલ, ગુફા સ્થાપત્ય, લોક ચિત્રકળા અને તેના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો	
	ગુજરાતનાં પ્રમુખ પુસ્તકાલયો, નાટ્યકારો, સંગીત તેમજ સંગીતકારો	
	ગુજરાતનાં પર્યટન સ્થળો અને તીર્થસ્થળો	
	આદિવાસી સંસ્કૃતિ	
	વિશ્વ વિરાસત સ્થળોની યાદી	

ઈતિહાસનો પરિચય અને સિંધુ સભ્યતા

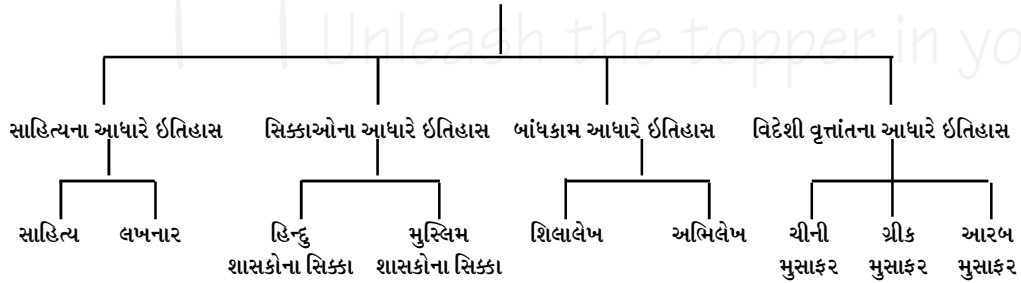
❖ ઈતિહાસ એટલે શું ?

ઈતિહાસ જાણવાની રીત

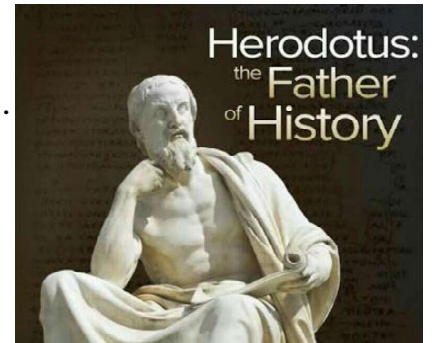
- યુરેનિયમ ડેટિંગ : 50 હજાર વર્ષથી વધુ સમયની પૌરાણિક અવશેષોની માહિતી આપતું શાસ્ત્ર
- કાર્બન ડેટિંગ : 50 હજાર વર્ષ સુધી સમયની પૌરાણિક અવશેષોની માહિતી આપતું શાસ્ત્ર
- ન્યુમિસ મેટ્રિક : સિક્કાઓનું અધ્યયન કરતી શાખા
- પેટ્રા ગ્યાયલોપ્સ : ભીંતચિત્ર અને ચિત્રકલાનું અધ્યયન કરતું શાસ્ત્ર
- એપીગ્રાફી : શિલાલેખો અને અભિલેખોનું અધ્યયન કરતું શાસ્ત્ર

ઈતિહાસ જાણવાના અગત્યના સ્ત્રોત

❖ ઈતિહાસના પિતા :

- હેરોડોટસને ઈતિહાસના પિતા માનવામાં આવે છે.
- તે ગ્રીક વિદ્વાન હતા. સૌપ્રથમ તેમણે ઈતિહાસને કમબદ્ધ લખવાની શરૂઆત કરી.
- તેમણે સૌપ્રથમ 'History' શબ્દનો પ્રયોગ શરૂ કર્યો.
- આથી તેમને 'Father of History' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- તેમણે ઈતિહાસનું પ્રખ્યાત પુસ્તક લખ્યું 'Historica'

❖ ભારતના ઇતિહાસના પિતા :

- મેગેસ્થેનીઝ એ ભારતના ઇતિહાસના પિતા ગણાય છે.
- જે સેલ્યુક્સ નિકેટનના રાજદૂત તરીકે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમાં આવ્યા હતા.
- તેમણે ઇન્ડિકા નામના ગ્રંથમાં તે સમયના ઇતિહાસનું કમબદ્ધ વર્ણન કર્યું હતું.

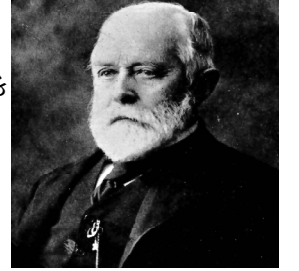
❖ ભારતીય પુરાતત્વ ખાતાના જનક :

- ‘સર એલેક્ઝાન્ડર કર્નિંગમ’ને ભારતીય પુરાતત્વ ખાતાના જનક માનવામાં આવે છે.
- 1861માં વાઈસરોય કેનિંગની મદદથી Archeological Survey of India ની શરૂઆત કરી.
- તેઓ પ્રથમ ડાયરેક્ટર ઓફ જનરલ બન્યા. તેનું વડું મથક સિમલામાં હતું.
- વર્તમાનમાં આ ખાતું કેન્દ્રીય પર્યટન અને સંસ્કૃતિ મંત્રાલય હેઠળ આવે છે.

❖ ભારતીય પ્રાગ ઐતિહાસિક પુરાતત્વ જનક :

- ભારતીય પ્રાગ ઐતિહાસિક પુરાતત્વ જનક રોબર્ટ બ્રુસ ફૂટને માનવામાં આવે છે.
- તમિલનાડુના ચિંગલપુર અને મદ્રાસના પલ્લવરમ્ નામના સ્થળે 30 મે, 1863 ઐતિહાસિક હસ્ત કુહાડીની શોધ કરી હતી.
- તેમનું પુસ્તક Antiquities of South India છે.

❖ ઇતિહાસ જાણવાના સ્રોત અંગેની સમજૂતી :

❖ સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા અંગેનો મુખ્ય તફાવત :

વિશ્વની મહાન સંસ્કૃતિઓ		
સંસ્કૃતિનું નામ	સ્થાન	નદી
મિસરની સંસ્કૃતિ	ઇજિપ્ત	નાઈલ
મેસોપોટેમિયા	મેસોપોટેમિયા	ટાઈગ્રીસ
સિંધુ સંસ્કૃતિ	દક્ષિણ એશિયા	સિંધુ
હવાંગહો સંસ્કૃતિ	પૂર્વીય ચીન	હવાંગહો

❖ સભ્યતા મળવા અંગેનો તર્ક :

ભારતમાં ડેલહાઉસીના સમયમાં રેલવેના વિકાસની શરૂઆત થઈ ત્યારબાદ જરૂરિયાત અનુસાર રેલવેનું જાળું વધારવામાં આવ્યું. તે દરમિયાન 1826માં મુલ્તાન અને લાહોર વચ્ચે રેલવે વિકાસનાં સમય દરમિયાન માટીની ઈંટના અવશેષો હડપ્પા નામના સ્થાને મળી આવતા. આમ, પ્રથમ અવશેષ રાવી નદીના કિનારે હડપ્પા નામના સ્થળે ઈંટ મળી. આમ, પ્રથમ અવશેષ રાવી નદીના કિનારે મળ્યો.

❖ સિંધુ સભ્યતાનું નામકરણ : નામ/ઓળખ

- (1) હડપ્પા સભ્યતા : ખોદકામ દરમિયાન સૌપ્રથમ હડપ્પા નામના સ્થાનેથી અવશેષોની પ્રાપ્તિ થઈ અને સભ્યતાની ઓળખ થઈ. આથી સભ્યતા હડપ્પા સભ્યતાના નામથી ઓળખાય છે.
- (2) મોહે-જો-દડો સભ્યતા : તમામ સભ્યતામાં ભૌગોલિક રીતે સૌથી મોટું અને બહુમાળી ભવન ધરાવતું નગર હોવાથી મોહે-જો-દડો સભ્યતા નામ પ્રચલિત થયું.
- (3) સિંધુ સરસ્વતી સભ્યતા : ભૌગોલિક રીતે સંપૂર્ણ સભ્યતાના અવશેષોમાંથી મોટાભાગના અવશેષોની પ્રાપ્તિ સિંધુ તેમજ સરસ્વતી નદીની આસપાસ મળ્યા, જેથી સિંધુ સરસ્વતી સભ્યતા નામ પ્રચલિત થયું.
- (4) કાંસ્ય યુગીન સભ્યતા : આ સભ્યતામાં મૂર્તિ તેમજ જીવનજરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓમાં સૌથી વધુ કાંસાનો પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. આથી તેને કાંસ્ય યુગીન સભ્યતા કહેવાય છે.

(5) પ્રથમ નગરીય ક્રાન્તિ : આ સભ્યતામાં સૌપ્રથમ રસ્તાઓ, મકાનો, ગટરો અને આબેહૂબ બાંધકામો જોવા મળે છે. જે એક સુનિયોજિત નગરરચના હોવાના પુરાવા રજૂ કરે છે. આથી તેને પ્રથમ નગરીય ક્રાન્તિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

❖ સિંધુ સભ્યતાની નિર્માતા મુખ્ય વસ્તી

(1) પ્રોટોઓસ્ટ્રોલાઈડ :

આ પ્રજાતિ સિંધુ ક્ષેત્રમાં આવનારી પ્રથમ પ્રજાતિ માનવામાં આવે છે. જે હાલ મધ્ય ભારતમાં અનુસૂચિત જાતિ અને આદિજાતિ તરીકે ઓળખાય છે.

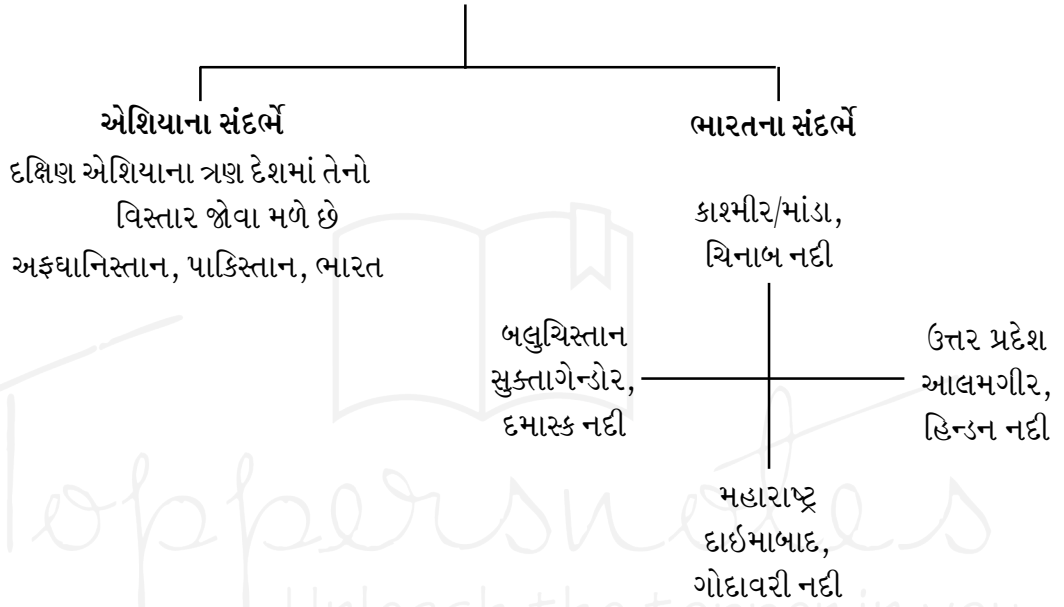
(2) ભૂમધ્ય સાગરીય :

આ પ્રજાતિને સિંધુ સભ્યતાનું નિર્માણ કરનાર પ્રજાતિ માનવામાં આવે છે. જે હાલ દક્ષિણ ભારતમાં વસવાટ કરે છે.

(3) અલ્પાઈન :

સિંધુ સભ્યતાની આ પ્રજાતિ મોટાભાગે સિંધ પ્રદેશ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, તમિલનાડુ જેવા પ્રદેશોમાં જોવા મળે છે અને સાથેસાથે મધ્ય ગંગા અને દક્ષિણ ગંગાના પ્રદેશમાં વધુ જોવા મળે છે.

સિંધુ સભ્યતાની ભૌગોલિક બાબત

❖ સિંધુ સભ્યતાના મળી આવેલા મુખ્ય અવશેષોની સમજૂતી

(1) સિંધુ સભ્યતાનાં મકાનો : શાંતિપ્રિય, સ્વચ્છ, સ્વસ્થ નગરીય રચનાની અવધારણા.

(2) સિંધુ સભ્યતાના રસ્તાઓ : 9.75×3.25 , 90° , ચોક્કસ અંતરે ખાડાઓ, કચરાપેટી, રાત્રિ પ્રકાશની વ્યવસ્થા.

(3) સિંધુ સભ્યતામાંથી મળી આવેલાં માટીનાં વાસણો :

1) સાદાં વાસણો : અનાજ - પાણીના સંગ્રહ માટેના વિશેષ વાસણો.

2) માટીનાં વાસણો - ચિત્રિત વાસણો જેમાં લાલ અને કાળારંગથી વિશેષરૂપે ચિત્રણ કરવામાં આવેલું હોય, જેમાં નૃત્ય, પક્ષી, ભૌમિતિક રચનાઓ જોવા મળે છે.

(4) સિંધુ સભ્યતામાંથી મળી આવેલી કબરો :

➤ અંતિમ સંસ્કારની 2 વિધિઓ પ્રચલિત હતી. 30 વર્ષથી નાની ઉંમર અનાગ્નિદગ્ધ, 30 વર્ષથી વધુ ઉંમર અગ્નિદગ્ધ યુગલ/જોડિયા કબર, જીવનજરૂરિયાતના અવશેષો, ભૂકંપ આવવાની અવધારણા.

(5) સિંધુ સભ્યતાના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારની પુષ્ટિ :

➤ લોથલ અને સૂક્તાગેડોર બંદરેથી આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારના પુરાવા મળે છે.

➤ લોથલમાં બનેલા મણકાઓ હાલના ઈરાકમાંથી મળ્યા અને ધોળાવીરાનું સુતરાઉ કાપડ સુમેરૂમાંથી મળ્યું.

(6) સિંધુ સભ્યતાની ગણિત તેમજ રાસાયણિક જાણકારી :

- સભ્યતાએ આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપાર કરેલો છે, જેમાં પૂરતા પ્રમાણના અવશેષો બે બંદર તરીકેના છે; લોથલ અને સૂકતાગેડોર.
- કોઈ પણ વ્યાપાર એ ગણિત વિના શક્ય નથી. આમ, હાથીદાંતમાંથી બનેલાં ત્રાજવાં અને સમુદ્ર કિનારાના કિંમતી પથ્થરો વજનિયાં તરીકે મળેલાં છે. જે સભ્યતાના ગણિતના જ્ઞાનની પુષ્ટિ આપે છે, કારણ કે આ વજનિયાં 4ના ગુણાંકમાં હતાં. આથી, સભ્યતા વર્ગમૂળ, ઘનમૂળથી પરિચિત હતી. આમ, કહી શકાય.
- બનાવટમાં મકાન અને ભવન નિર્માણમાં સિમેન્ટ અને ચૂનાના સ્થાને ઇમારતી લાકડું, ડામર અને જિપ્સમ વાપરવામાં આવે છે, જે સભ્યતાની રસાયણ જાણકારીની પુષ્ટિ આપે છે.

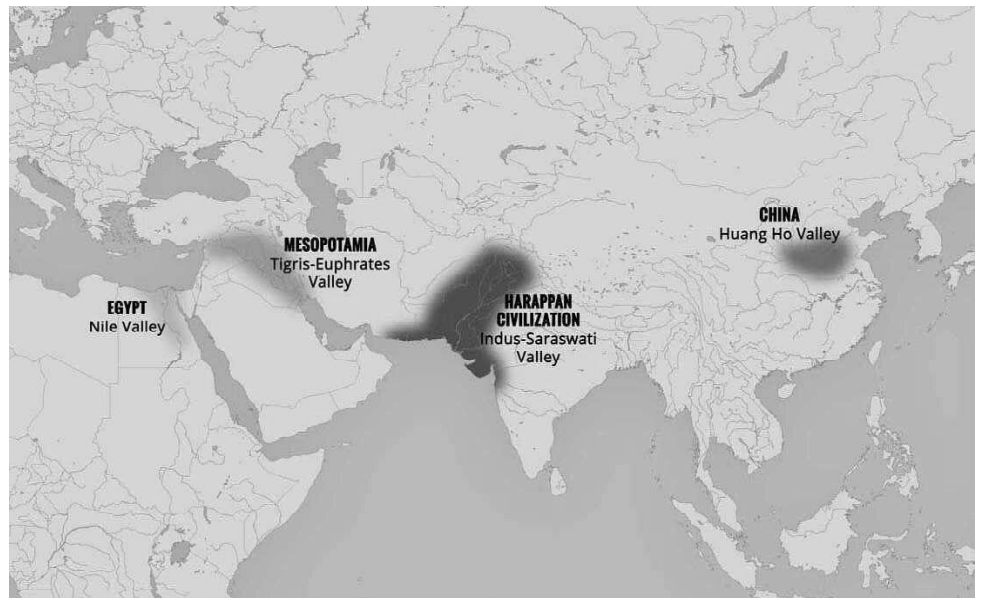
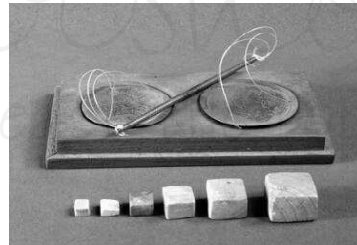
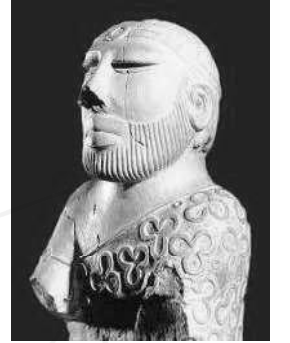
(7) સિંધુ સભ્યતામાંથી મળી આવેલી મૂર્તિઓ અંગેની સમજૂતી : સભ્યતામાં મુખ્ય સ્થાને કાંસાના અવશેષો મળી આવે છે, આથી કાંસ્ય યુગીન સભ્યતા માનવામાં આવે છે. સભ્યતાના ચિત્રકાર આબેહૂબ ચિત્રકલામાં માહીર હતા. પણ, સૌથી વધુ માહેર કાંસ્ય અને માટીની જોવા મળે છે. મોહે-જ્જો-દડોમાંથી ધ્યાન અવસ્થામાં, બેઠેલા માનવદિવતાની પ્રતિમા મળી આવી છે, જેમાં તેણે ત્રણ શિંગવાળો મુગટ ધારણ કર્યો છે. તેની ચારેબાજુ પશુઓ છે, જેમાં જમણે-હાથી, વાઘ અને ડાબે-ગેંડો, ભેંસ, નીચે બે હરણ - જે પશુપતિનાથની પ્રતિમા તરીકે ઓળખાય છે.

➤ ટેરાકોટાની પ્રતિમા બનાવવા માટે પાકી માટીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

➤ કાંસાની પ્રતિમાની સરખામણીમાં ટેરાકોટાની પ્રતિમા ઓછી મળે છે.

➤ ઉદાહરણ :

માતૃદેવીની પ્રતિમા : ત્રણ શિંગવાળા તાજની પ્રતિમા માતૃદેવીના ટેરાકોટાના પુરાવા પરથી આ સભ્યતા માતૃપ્રધાન સભ્યતા હોય તેવો અંદાજ લગાવી શકાય છે.

❖ સિંધુ સભ્યતાનાં મળી આવેલાં મુખ્ય સ્થળો (ભારતનાં)

ક્રમ	સ્થળ	સંશોધનનું વર્ષ	નદી	ઉત્ખનનકર્તા	વર્તમાન સ્થળ
1.	હડપ્પા	1921	રાવી	દયારામ સાહની	મોન્ટેગોમરી જિલ્લો (પંજાબ-પાકિસ્તાન)
2.	મોહે-જ્જો-દડો	1922	સિંધુ	રખાલદાસ બેનરજી	લારખાના જિલ્લો (સિંધ-પાકિસ્તાન)
3.	ચન્દુ દડો	1931	સિંધુ	ગોપાલ મજુમદાર	સિંધપ્રાંત, પાકિસ્તાન
4.	કોટડીજી	1955	સિંધુ	ફઝલ અહેમદખાન	ખૈરપુર (સિંધ) પાકિસ્તાન
5.	કાલીબંગન	1953 1960	ઘગ્ગર	અમલાનંદ ઘોષ બ્રજવાસી લાલ	હનુમાનગઢ (રાજસ્થાન)
6.	સુત્રકાગેન્ડોર	1927	દાશક	ઓરેલ સ્ટાઈન	મકરાન પ્રાંત બલૂચિસ્તાન
7.	રોપડ	1955	સતલજ	યજ્ઞદત્ત શર્મા	રૂપનગર (રોપડ) પંજાબ
8.	બનવાલી	1973	રંગોઈ (સરસ્વતી)	રવિન્દ્રસિંહ વિષ્ટ	હિસ્સાર (હરિયાણા)
9.	રાખીગઢી	1969	ઘઘર	સૂરજભાન	હિસ્સાર (હરિયાણા)
10.	આલમગીરપુર	1958	હિન્ડન	યજ્ઞદત્ત શર્મા	મેરઠ (ઉત્તર પ્રદેશ)
11.	માન્ડા	1982	ચિનાબ	જગતપતિ જોષી	જમ્મુ.

❖ સિંધુ સભ્યતાની આંકડાકીય બાબત

- 1) ભૌગોલિક ક્ષેત્રફળ : 12,99,600 વર્ગ કિમી
- 2) દરિયાકિનારો : 1300 કિમી
- 3) મકાનની ઊંચાઈ : 5-8 મીટર ઊંચાં
- 4) વજનની તુલાઓ : 4ના ગુણાંકમાં
- 5) રસ્તાની પહોળાઈ : 9.75 × 3.25
- 6) સમયગાળો : 600 વર્ષ 2350 - 1750

❖ વિવિધ સ્થળોએથી પ્રાપ્ત વસ્તુઓ :

1. હડપ્પા (શિવનું ભોજન)

અનાજના કોઠાર, ભૂગર્ભ ગટર જળયોજના, કાંસાની ગાડી , ગરુડના ચિહ્નવાળા સિક્કા, કાંસાનું દર્પણ, ચબૂતરા, ત્રાજવાં અને તોલમાપનાં સાધનો, માટીની મૂર્તિ

2. મોહે-જ્જો-દડો (મરેલાનો ટેકરો)

વિશાળ સ્નાનાગાર, પૂજારીઓનાં રહેઠાણ, સુતરાઉ કાપડ, નર્તકીની મૂર્તિ, કાંસાની મૂર્તિઓ, એક ખૂંધવાળા બળદની મૂર્તિ તથા અવશેષો, હાથીદાંતનાં ત્રાજવાં

3. ચન્દુદડો

મણકા બનાવવાનું કારખાનું, વકાકાર ઈંટો, લિપિસ્ટિક, કાંસકી, સિંદૂરની ડબ્બી, પાઉડર, ઘડિયાળ અને માછલી દોરેલી મહોર, માટીનાં રમકડાંની ગાડી

4. કોટડીજી

કાચી ઈંટોનાં મકાનો, બળેલા શહેરના અવશેષો

5. કાલી બંગન

અગ્નિ હવનકુંડ, ભૂકંપના પુરાવા, માટીની કાળી બંગડીઓ, લાકડાની નળી, ઊંટનાં હાડકાં, જોડિયા કબર, મોટાભાગના મકાનોમાંથી કૂવાઓના અવશેષો, લાલ અને ગુલાબી રંગનાં વાસણો, શંખ, ખેડેલા ખેતરના અવશેષો, એક જ ખેતરમાં બે પાક લેવાની વ્યવસ્થા, પથ્થરના બાટ, માટલાં

6. સુત્કાગેન્ડોર

તાંબાની કુહાડી, મનુષ્યનાં હાડકાં અને અસ્થિ ભરેલાં વાસણો, વિકસિત હડપ્પન સંસ્કૃતિનું પ્રમાણ, બેબિલોન સાથે વ્યાપારના પુરાવા

7. રોપડ

મનુષ્યની કબર નીચે કૂતરાને દાટવાનું ઉદાહરણ, મનુષ્યની દફનવિધિમાં શબનું માથું પશ્ચિમ દિશા તરફ રાખવાની પ્રથા

8. બનવાલી

તાંબાના બાણની આકૃતિ, માટીનાં વાસણો પર ચિત્રલિપિ, માટીનું હળ, જવ, તલ અને સરસવ, નગરની યોજના શતરંજ આકારની

9. રાખીગઢી

તાંબાનાં સાધનો, સિંધુ સભ્યતાનું સૌથી મોટું નગર

10. આલમગીર પુર

માટીનાં વાસણો પર રંગીન ચિત્રો. ઉપરાંત, મોર, ખિસકોલીની આકૃતિઓ

11. માન્ડા

બ્લેડ, હાડકાનું બાણ તથા ઓજારો, મુહરો

❖ સિંધુ સભ્યતાનાં નગરોની વિશેષતાઓ :

- મળી આવેલા મોટાભાગના અવશેષો પથ્થર અને તાંબાના
- મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી ઉપરાંત, મુખ્ય પાક-ઘઉં
- સભ્યતાનાં વાસણો, રમકડાં અને મૂર્તિઓ ટેરાકોટા (આગમાં પકવેલી માટી)માંથી બનાવેલી
- આ સભ્યતાની લિપિ ચિત્રલિપિ હતી.
- સૌપ્રથમ કપાસની શોધ સિંધુ સભ્યતાના ફાળે છે.
- વિશ્વમાં સૌપ્રથમ ચાંદી પણ સિંધુ સભ્યતામાંથી પ્રાપ્ત થઈ.
- સૌપ્રથમ સ્વસ્તિક ચિહ્ન સિંધુ સભ્યતામાં મળ્યું.
- સિંધુ વિસ્તારનું જૂનું નામ “મેલુહા” હતું.
- સૌપ્રથમ ચોખાના અવશેષો પણ સિંધુ સભ્યતાનાં નગર રંગપુર અને લોથલમાંથી મળી આવ્યા છે.
- ગેંડાના સૌપ્રથમ અવશેષો પણ આમરામાંથી આવ્યા.
- સિંધુ સભ્યતાના લોકો શાંતિપ્રિય જીવન જીવવાવાળા હતા. મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હતો.
- સમાજ માતૃસત્તાત્મક હતો. પરંતુ, સ્ત્રીઓનું સ્થાન દયનીય બતાવેલું છે.
- સિંધુ સભ્યતામાં સૌથી વધુ ખેતીવાડીનાં ઓજારો પ્રાપ્ત થયાં છે. હથિયારોના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા નથી.
- આ સભ્યતાના લોકો જમીની અને દરિયાઈ માર્ગે વ્યાપાર કરતા હતા. એક ખૂંધવાળા બળદ ઉપર વસ્તુ મૂકીને તેને સુતરાઉ દોરીથી બાંધીને વ્યાપાર કરવા જતા.

- લિંગ પૂજાનાં પ્રમાણ જોવા મળ્યાં છે, જેના પરથી કહેવાયું છે કે સિંધુ સભ્યતાના લોકો શૈવપંથી હતા.
- માટીની મળી આવેલી મૂર્તિઓ પણ ભગવાન પશુપતિનાથની છે.
- આ સભ્યતાનાં કેટલાક નગરોમાં મનુષ્યને મૃત્યુ બાદ શબને દાટવાની પ્રથા અમલમાં હતી જ્યારે કેટલાંક નગરોમાં મૃત્યુ બાદ અગ્નિ સંસ્કાર આપવામાં આવતો.
- સિંધુ સભ્યતામાં આંતરિક વ્યાપાર સ્થળ/જમીન માર્ગે થતો હતો. જ્યારે મોટાભાગનો બાહ્ય વ્યાપાર સ્થળ માર્ગ ઉપરાંત જળ માર્ગે થતો હતો.
- આ સભ્યતામાં કાચો માલ પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહેતો ન હતો આથી મોટા ભાગનો કાચો માલ વિદેશથી આયાત કરવામાં આવતો હતો.
- મોટા ભાગે કાશ્મીર અને કાઠિયાવાડથી મોંઘા પથ્થરો આયાત થતા, અજમેરથી સીસું, બલૂચિસ્તાન અને મદ્રાસથી તાંબું, ઈરાનથી ચાંદી વગેરે પણ આયાત કરવામાં આવતું હતું.

હડપ્પા કાલીન આયાતી વસ્તુઓ :

સોનું	-	અફઘાનિસ્તાન, દક્ષિણ ભારત
તાંબું	-	ખેતડી (રાજસ્થાન), બલૂચિસ્તાન
શંખ અને કોડી	-	સૌરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ ભારત
ટીન	-	અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, રાજસ્થાન
ગોમેદ પથ્થર	-	માંડા, સૌરાષ્ટ્ર
મીઠું	-	પંજાબ
ચાંદી	-	ઈરાન, અફઘાનિસ્તાન, મેસોપોટેમિયા

- ❖ સિંધુ સભ્યતાના પતન થવા પાછળનાં કારણો અને તે અંગે ઈતિહાસકારોના મત :
- ગાર્ડન ચાઈલ્ડ : તેમણે સિંધુ સભ્યતાનો અંત બાહ્ય આક્રમણકારીઓનાં આક્રમણ અથવા તો આર્યોનાં આક્રમણને કારણે થયો હોવાનો મત આપ્યો છે.
- માર્ટીમર વ્હીલર : તેમણે આ સંસ્કૃતિનો નાશ આર્યોના આક્રમણને કારણે થયો હોવાનું કહ્યું.
- એર્નસ્ટ મૈક : તેમણે આ સંસ્કૃતિનું પતન થવા પાછળનું કારણ વારંવાર આવતાં પૂરનું દર્શાવ્યું છે.
- જહોન માર્શલ : તેમણે સંસ્કૃતિના પતન પાછળ ભૂકંપ અથવા તો વારંવારનાં નદીનાં પૂરને દર્શાવ્યાં છે.
- રાઈક્સ અને ડેલ્સ તથા ડી.ડી. કોશામ્બી : તેમણે મોહે-જો-દડો અને કોટડીજી જેવાં નગરોની આગ લગાવીને નાશ કરીને હત્યાઓ કરવામાં આવી હોવી જોઈએ તેવો મત આપ્યો.
- ઓરેલ સ્ટાઈન : તેમણે આ સંસ્કૃતિના પતન થવા પાછળનું કારણ જળવાયુ પરિવર્તન દર્શાવ્યું છે.

❖ વૈદિક આર્ય સભ્યતા અને સિંધુ સભ્યતા વચ્ચે પાયાનો તફાવત

- ગ્રામીણ સભ્યતા
- સોનું, ચાંદી, તાંબુ તથા લોખંડથી પરિચિત
- લોખંડના કારણે કૃષિમાં ક્રાંતિ
- લિંગપૂજા, મૂર્તિપૂજા અભાવ
- પાલતુ પ્રાણી
- શિક્ષણ પદ્ધતિ મૌખિક
- સંચાલનનું મૂળ

❖ વૈદિક સંસ્કૃતિ બે ભાગમાં વિભાજિત છે.

- ઈ.સ.પૂ 1500 - 1000નો સમય ઋગ્વૈદિક કાળ તરીકે ઓળખાય છે.
- જ્યારે ઈ.સ.પૂ 1000-600 સુધીનો સમય ઉત્તર વૈદિક કાળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.
- વેદ એ સંસ્કૃત શબ્દ વિદ્માંથી બન્યો છે, જેનો મૂળ અર્થ જ્ઞાન એવો થાય છે.
- આ સંસ્કૃતિ વેદ સાહિત્ય પર આધારિત હોવાને લીધે તેને વૈદિક સંસ્કૃતિ પણ કહે છે.
- આર્યોને વેદોના પ્રવર્તકો માનવામાં આવ્યા છે. આથી આ સંસ્કૃતિને આર્ય સંસ્કૃતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.
- આર્યોનું મૂળ વતન મધ્યએશિયા હતું તેવું મેક્સમુલર નામના વિદ્વાનનું માનવું છે અને આ મતનું સૌથી વધુ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં, આર્યોનાં મૂળ વતન પર ઘણા વિદ્વાનો એ પોતાના અલગ - અલગ અભિપ્રાયો રજૂ કરેલા છે

❖ નામનો અર્થ : વેદ અર્થાત્ જ્ઞાન (knowledge) જ્ઞાની બ્રહ્મ : શ્રેષ્ઠ વેદથી પરિચિત, જાણકારી બ્રહ્મજ્ઞાની કહેવાય. મકરસંક્રાંતિનું પર્વ આર્ય તરફથી મનાવાયું છે.

❖ આર્યોનું આગમન અંગેનાં મંતવ્ય :

- (1) ભગવાનદાસ ગિડવાની : એસ. ડી. કલ્લા - આર્યોનું મૂળવતન ભારત હતું.
- (2) બાળગંગાધર તિલક : આર્યોનું આગમન ઉત્તર ધ્રુવ પરથી થયું તેવો વિચાર રજૂ કર્યો.
- (3) મેક્સમુલર : જેમણે ઋગ્વેદનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું અને આર્યો મધ્યએશિયામાંથી આવ્યા તેવું જણાવ્યું. (જર્મન સાહિત્યકાર)

❖ સપ્ત સિંધુની સાત નદીઓ :

- આર્યોના આગમનનો બહુમત મધ્યએશિયા માનવામાં આવે છે.
- આર્યોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી અને પશુપાલન હતો.
- મધ્યએશિયાનાં ઘાસનાં મેદાનમાં રહેતા હશે.
- જળવાયુ પરિવર્તન અને પાણીની તંગીના કારણે સ્થળાંતર કરી સપ્તસૈંધવ પ્રદેશથી ભારત પ્રવેશ મેળવ્યો હશે.

- આ પ્રદેશ પાણી અને કાંપની ફળદ્રુપતાથી સંપન્ન હતો, પરિણામે અહીં ખેતી અને પશુપાલનની સગવડ સ્થાયી થવાનું પ્રમુખ કારણ બન્યું.
- ભારતમાં આગાઉથી દ્રવિડ પ્રજા વસતી હતી.
- બન્ને વચ્ચે સંઘર્ષ થયા અને સલામતી થઈ. આમ આર્ય અને દ્રવિડના સમન્વયથી ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો.
- આર્યો દ્રવિડને અનાર્ય, દસ્યુ, દાસ, વિષાદ, અસુર કહી તિરસ્કારતા અને આર્યોએ જબૂત રાજતંત્ર વિકસાવ્યું. જે અનુ, વુણ્ણી, ભરત, કુરુ પંચાલ જેવી જાતિમાં વહેંચાયા.

❖ નદીઓનાં પૌરાણિક નામ તેમજ હાલનાં નામ

હાલનાં નામ	પૌરાણિક નામ	હાલનાં નામ	પૌરાણિક નામ
1) સિંધુ	સિંધસાગર	6) સતલજ	શતાદ્રિ
2) ઝેલમ	વિતવસ્તા	7) નર્મદા	સોમદ્ભવા
3) ચિનાબ	અસ્કીની	8) તાપી	સૂર્યપુત્રી
4) રાવિ	પુરુષ્ણવી	9) બનાસ	પર્ણાશા
5) બિયાસ	વિપાસા	10) ગંગા	વિષ્ણુ

❖ વેદ એટલે શું? બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ અંગેની નોંધ સુંદર રીતે વેદમાં કરવામાં આવેલી છે.

☉ ઋગ્વેદ : (અતિ પ્રાચીન ગ્રંથ)

- ઋગ્વેદને અપૌરુષેય એટલે કે મનુષ્ય દ્વારા નહિ પરંતુ, ઈશ્વર દ્વારા રચવામાં આવ્યો હોય તેવું માનવામાં આવે છે.
- આ ગ્રંથ પ્રાચીન સંસ્કૃતિની સાહિત્યિક ભાષામાં લખાયેલો છે.
- જેમાં 10 મંડળ, 1028 સૂક્તો અને 10580 ઋચાઓ છે.
- બીજા અને સાતમા મંડળને અતિ પ્રાચીન માનવામાં આવે છે, જ્યારે પ્રથમ અને દશમું મંડળ નવીનતમ છે. તેના ત્રીજા મંડળમાં (સૂર્યની ઉપાસના માટેના ગાયત્રી મંત્રનો ઉલ્લેખ છે, જેની રચના વિશ્વામિત્ર ઋષિએ કરી છે.)
- તેના નાસદીય સૂક્તમાં જગતની ઉત્પત્તિ અંગેનો ઉલ્લેખ છે. પુરુષ સૂક્તમાં વર્ણવ્યવસ્થા દર્શાવવામાં આવી છે. જ્યારે પુરુષાર્થ (સૂક્તમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનો ઉલ્લેખ જોવા મળ્યો છે.) (મનુભાઈ પંચોલીએ ઋગ્વેદને આર્યોની જનજીવનની આરસી કહી છે.)

☉ યજુર્વેદ : યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ

- ‘યજુસ્’ શબ્દનો અર્થ ‘યજ્ઞ’ થાય છે, તેમાં મંત્રો અને નિયમો આપેલા છે, જેનું પાલન યજ્ઞ કરતી વખતે કરવામાં આવે છે. યજુર્વેદ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. (1) કૃષ્ણ યજુર્વેદ (2) શુક્ત યજુર્વેદ; ગદ્ય અને પદ્ય બંને સ્વરૂપમાં રચાયેલ.

☉ સામવેદ : જૈમીનિ ઋષિ સંગીતના 5 રાગ, 7 સૂર શ્રી, કીપંક, મેઘ, હિડોળ, ભૈરવી

- 1810 શ્લોક આવેલા છે. તે ગાંધર્વવેદ તરીકે પણ ઓળખાય છે. સામનો અર્થ મધુર સંગીત એવો થાય છે. સંગીત વિશેની તમામ માહિતી તેમાં ઉપલબ્ધ છે. (સામવેદને ભારતીય સંગીતનો જનક પણ કહેવાય છે.) સંગીતની ગંગોત્રી, તાનસેન, સ્વામી હરિદાસ, બૈજુબાવરા, અમીરખુશરો.

☉ અથર્વવેદ : ઋષિ અથર્વ

- અથર્વવેદનું પ્રાચીન નામ બ્રહ્મવેદ છે. તેમાં 20 અધ્યાય, 731 ઋચાઓ અને 6000 મંત્રો છે. શત્રુઓનો નાશ, વશીકરણ, જાદુ-ટોણાં તેમજ ભૂત-પ્રેતના મંત્રો તથા રોગમુક્તિના મંત્રોનો ઉલ્લેખ. કેટલાક વિદ્વાનો અથર્વવેદને વેદ માનવા તૈયાર નથી. તેમણે ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ આ ત્રણ વેદોનો સમૂહ બનાવ્યો, જે વેદત્રયીના નામથી ઓળખાય છે.

વેદોના ઉપવેદો અને તેના રચયિતા

વેદ	ઉપવેદ	ઉપવેદના રચયિતા
ઋગ્વેદ	આયુર્વેદ	ધન્વન્તરિ
સામવેદ	ગંધર્વવેદ	ભરતમુનિ
યજુર્વેદ	ધનુર્વેદ	વિશ્વામિત્ર
અથર્વવેદ	શિલ્પવેદ	વિશ્વકર્મા

❶ દર્શન ગ્રંથો : કુલ 6 છે. આથી ષડ્દર્શન તરીકે પણ ઓળખાય છે.

સાંખ્યદર્શન	કપિલમૂનિ
યોગદર્શન	પતંજલિ
ન્યાય	ગૌતમઋષિ
વૈશેષિક	કણાદઋષિ
ઉત્તરમિંમાસા	બાદરાયણઋષિ
પૂર્વ મિંમાસા	જૈમિનીઋષિ

❖ વર્ણવ્યસ્થા :

વેદકાળનો ભારતીય સમાજ અનેક જાતિઓનો બનેલો હતો. મુખ્ય પાંચ જાતિમાં વિભાજન હતું. (અનુ, દુયુ, યદુ, તુર્વસુ, પુરુ) જેને વિંશ નામે ઓળખતા હતા. શરૂઆતમાં કોઈ વર્ણ-વિભેદ હતા નહીં પણ આર્થિક, સામાજિક વિકાસની સાથે સમાજનું તંત્ર વ્યવસ્થિત રાખવાના આશયથી આર્યઋષિઓએ સમાજને ચાર વર્ણમાં વહેંચ્યો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શુદ્ર. (1) બ્રાહ્મણ - વિદ્યા - જ્ઞાનની ઉપાસના કરે કરાવે, ધાર્મિક વિધિ કરે કરાવે.

(2) ક્ષત્રિય - સમાજનું રક્ષણ કરનાર.

(3) વૈશ્ય - ખેતી, પશુપાલન, ઉદ્યોગ ધંધા, અર્થોત્પાદન.

(4) શુદ્ર - આ ત્રણેય વર્ણોની સેવામાં રહેનાર.

નોંધ : શરૂઆતમાં જન્મના આધારે નહીં, કર્મના આધારે હતી. વિશ્વામિત્ર જન્મે ક્ષત્રિય હતા, કર્મે બ્રાહ્મણ થયા.

નોંધ : આમ, વર્ણની ઉત્પત્તિ ઋગ્વેદના પુરુષસૂક્તમાં જોવાય છે.

‘વિરાટ યજ્ઞ પુરુષ યજ્ઞમાં હોમાયો તેના મુખમાંથી બ્રાહ્મણો, બાહુમાંથી ક્ષત્રિયો, જાંઘમાંથી વૈશ્યો અને પગમાંથી શૂદ્રો ઉત્પન્ન થયા.’

સમય જતાં વધતી વસ્તી, આંતરવર્ણ લગ્ન, વધતા ધંધા-ઉદ્યોગના કારણે વર્ણવ્યવસ્થામાંથી જ્ઞાતિપ્રથાનો ઉદય થયો.

❖ વૈદિક શિક્ષણ અને કળા :

➤ વૈદિકયુગમાં શિક્ષણ મૌખિક સ્વરૂપે આપવામાં આવતું. આથી જ વેદને શ્રુતિ માનવામાં આવે છે.

➤ ગુરુનું નિવાસસ્થાન એ આર્ય પ્રજાનું શિક્ષણકેન્દ્ર હતું અને અભ્યાસના વિષયોમાં વેદોના અભ્યાસ ઉપરાંત, વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, અંકશાસ્ત્ર, નક્ષત્ર વિદ્યા, બ્રહ્મ વિદ્યા વગેરે.

➤ ઋગ્વેદના મંત્રોમાં સુધાર અને વૈદ્યના જ્ઞાન મેળવનારના પુરાવાઓ છે. શુદ્રો સિવાય બધા જ વર્ણોને વેદના અભ્યાસનો અધિકાર હતો.

➤ આર્ય પ્રજાએ ભવનો, નગરો દૂર્ગો, બનાવવામાં વિકાસ સાધ્યો હતો.

➤ યજ્ઞ વેદિકાઓ, ઈંટો પથ્થરના ભવનો, સંગીત-નૃત્યકલાનો વિકાસ, કાંતણ, વણાટ અને રંગકામના ક્ષેત્રે વેદીપ્રજાની કળાનો વિકાસ નોંધાયો છે.

❖ ધાર્મિક જીવન :

મૂળ ઋગ્વેદમાંનો ધર્મ અત્યંત સાદો છે, જેમાં પ્રકૃતિને ઉદ્દેશીને કરાયેલી જુદી-જુદી પ્રાર્થનાઓ છે. વેદમાં કુલ 33 દેવતાનો ઉલ્લેખ થાય છે.

- જેમાં 11ના ત્રણ ભાગ છે. (33)
આકાશના દેવ(11), પૃથ્વીના દેવ (11), આકાશ પૃથ્વી(11)
- વરુણ – નીતિનો અધિપતિ
- અગ્નિ – સંકલ્પ શક્તિનો દેવ
- મિત્ર – કલ્યાણકારી શક્તિનો દેવ
- સરસ્વતી – જ્ઞાન બુદ્ધિ, વિવેચની દેવી
- ઈન્દ્ર – યુદ્ધનો અધિપતિ
- રુદ્ર – ભયાનકતા, કોહીદેવ
- વાયુ – પવનનો દેવ

❖ આર્યોની શાસન વ્યવસ્થા :

- આર્યોનો ગ્રામીણ સંસ્કૃતિથી બનેલો સમાજ હતો.
- તેઓ નાનાં નગરો, ગામમાં રહેતા હતા. ખેતી અને પશુપાલનનો મુખ્ય વ્યવસાય કરતા હતા.
- ગાયોની સંખ્યા ગોધન કહેવામાં આવતી. જેના આધારે વ્યક્તિનો આર્થિક દરજ્જો નક્કી કરાતો હતો.
- તે સિવાય સુધારીકામ, લુહારીકામ, હુન્નરઉદ્યોગ, ચર્મઉદ્યોગ, વણાટકામ વગેરે સાથે જોડાયેલા વર્ણો હતા.
- આરંભમાં નાણાંનો વિકાસ ન હતો, પણ સમય જતાં નિષ્ક નામે સુવર્ણ સિક્કાઓનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો.
- ઋગ્વેદમાં આર્યોની વહાણ બાંધવાની કળાનો પણ ઉલ્લેખ છે.
- તેમણે સમુદ્ર માર્ગે બેબિલોન સાથે વેપાર પણ કર્યો હતો.

❖ વૈદિક સભ્યતા સાથે જોડાયેલી અન્ય માહિતી :

- પ્રકૃતિ પૂજામાંથી અને બહુદેવવાદમાંથી ધીરે-ધીરે એકેશ્વરવાદ બાજુ સભ્યતા વળે છે.
- એકેશ્વરવાદ : બ્રહ્મની ભાવના ઉપનિષદમાં સંપૂર્ણપણે જોવા મળે છે.
- જુદા-જુદા દેવોની પ્રાર્થના કરતા હતા, પણ દેવોની મૂર્તિઓ, મંદિર નિર્માણ સુધી પહોંચ્યા નથી.
- મૂર્તિપૂજા - મંદિર નિર્માણનો અભાવ એ આર્યના ધર્મ-સમાજનું નોંધપાત્ર લક્ષણ હતું.
- તમામ વૈદિક સાહિત્યની રચના ગુપ્ત સામ્રાજ્ય દરમિયાન થઈ, આથી ગુપ્ત સામ્રાજ્ય સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ કહેવાય છે.
- આર્યોની શાસન વ્યવસ્થા રાજાશાહી પ્રકારની હતી, રાજાશાહી વંશપરાગત હતી.
- શાસન વ્યવસ્થાનો સૌથી નાનો એકમ કુટુંબ હતો.
- કુટુંબ વ્યવસ્થા પિતૃપ્રધાન હતી.
- કુટુંબનો વડો કુલપતિ કહેવાતો.
- થોડાં કુટુંબ ભેગાં થઈ ગ્રામ બને, જે વિશ કહેવાય. તેના વડો વિશપતિ કહેવાય.
- નાનો વિસ્તાર જનપદ કહેવાતો.

3

CHAPTER

ભારતમાં પ્રથમ ધાર્મિક ક્રાંતિ : જૈન ધર્મ - બૌદ્ધ ધર્મ

❖ જૈન ધર્મ ઉદ્ભવનાં કારણો : જૈન પરંપરા અનુસાર જૈનધર્મ અતિ પ્રાચીન, અનાદિ છે. જેમાં બ્રાહ્મણ વિરુદ્ધ શ્રમણ પરંપરાની એક શાખા ગણાય છે. શ્રમણ પરંપરાની એક શાખા નિર્ગ્રંથ નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. નિર્ગ્રંથ અર્થાત્ ગ્રંથિ, બંધનમાંથી મુક્ત, ત્યાગી સાધુઓ રાગ અને દ્વેષથી પર હોવું.

❖ જૈન ધર્મ સાથે જોડાયેલા શબ્દોની સમજૂતી

શબ્દ	અર્થ/સમજૂતી
જીન :	વિજેતા - ઈન્દ્રિયો પર વિજય મેળવનાર, 'જિતેન્દ્રિય'
કેવલિન :	જ્ઞાન પ્રાપ્તિની વિધિ
કેવલ્ય :	જ્ઞાન પ્રાપ્તિ બાદની અવસ્થા.
નવકાર :	જૈન ધર્મની આરાધના આરતી
નિર્ગ્રંથ :	મોહ માયાની ગ્રંથિમાંથી દૂર, ત્યાગી, સાધુ
તીર્થંકર :	સંસારરૂપી નદી પાર કરવા ઘાટ/ઓવારો બાંધી આપનાર
કાયાકલેશ / સલ્લેખા પદ્ધતિ / દેહ ત્યાગ :	જૈનધર્મનું અનુસરણ કરતાં, અન્નજળનો ત્યાગ કરી દેહત્યાગ કરવો. શ્રવણ બેગોડામાં ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યનું નિધન સલ્લેખા પદ્ધતિ હતી.

❖ મહાવીર સ્વામીનો પરિચય : મૂળનામ : વર્ધમાન - જૈનધર્મના અંતિમ 24મા તીર્થંકર બન્યા.

➤ જન્મ : ઈ.સ. પૂ. 599 બિહારના વૈશાલી કુંડગ્રામ (ક્ષત્રિયકુંડ)

➤ પિતા : સિદ્ધાર્થ

➤ માતા : ત્રિશલા દેવી

➤ પત્ની : યશોદા

➤ પુત્રી : પ્રિયદર્શના

➤ જમાઈ : જામાલી

➤ બાળપણથી જ સંસારથી વિરક્ત હતા. સંયમ અને તપ પ્રત્યે અભિરુચિ હતી. 30 વર્ષની ઉંમરે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ગયા. 12 વર્ષ બાદ 42 વર્ષે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થઈ.

❖ મહાવીર સ્વામીની અન્ય વિશેષતા

➤ મહાવીર સ્વામી વેદના વિરોધી

➤ મહાવીર સ્વામી ઉપનિષદના સમર્થક

➤ મહાવીર સ્વામી વર્ણવ્યવસ્થાના વિરોધી

➤ મહાવીર સ્વામી બ્રહ્મચર્યના સમર્થક

➤ મહાવીર સ્વામી ક્રિપ્રમાણકૃત કાર્ય કરવાની સાથે જ પૂર્ણ

❖ ઋષભદેવ : જૈન ધર્મના પ્રથમ તીર્થંકર છે અને જૈન ધર્મના સ્થાપક માનવામાં આવે છે. જેમનું પ્રતીક સાંઢ હતું. જૈન ધર્મમાં કુલ 24 તીર્થંકરો છે.

1. ઋષભદેવ	-	બળદ(સાંઢ)	13. વિમલનાથ	-	શૂંકર
2. અજિતનાથ	-	હાથી	14. અનંતનાથ	-	બાજ
3. સંભવનાથ	-	ઘોડો	15. ધર્મનાથ (હઠિસિંહનાં દેરા)	-	વ્રજ
4. અભિનંદનનાથ	-	કણી	16. શાંતિનાથ	-	શીંગડાંવાળું હરણ
5. સુમતિનાથ	-	સારસ	17. કુન્થુનાથ	-	અજ
6. પદ્મપ્રભુ	-	લાલ કમળ	18. અરનાથ	-	માછલી
7. સુપાર્શ્વનાથ	-	સ્વસ્તિક	19. મલ્લિનાથ (મદ્રીલા)	-	કળશ
8. ચંદ્રપ્રભુ	-	ચંદ્ર	20. મુનિસુબ્રત	-	કચ્છવ
9. સુવિધિનાથ	-	ડોલ્ફિન	21. નેમિનાથ	-	નિલકમલ
10. શીતલનાથ	-	વક્ષ	22. અરિષ્ટનેમી	-	શંખ
11. શ્રેયાંસનાથ	-	ગેંડો	23. પાર્શ્વનાથ વનરાજ્યાલ્ડા	-	સાપ, રાજકુંવર
12. વાસુપૂજ્ય	-	ભેંસ	24. મહાવીર સ્વામી	-	સિંહ

જૈન ધર્મની શિક્ષા

જૈન રત્નત્રયી/જૈન ત્રિરત્ન

- સમ્યક્ દર્શન
- સમ્યક્ જ્ઞાન
- સમ્યક્ ચારિત્ર્ય
- ત્રિરત્નનું અનુસરણ કરવાથી જ મોક્ષપ્રાપ્ત થાય.

જૈન પંચમહાવ્રત

- સત્ય - સત્યનું પાલન શ્રેષ્ઠમાર્ગ.
- અહિંસા - મન, વચન, કર્મથી અહિંસાનું પાલન
- અસ્તેય - મન, વચન, કર્મથી ચોરી ન કરવી.
- અપરિગ્રહ - વસ્તુઓ સંગ્રહ ન કરવો જોઈએ.
- બ્રહ્મચર્ય - મન વચન, કર્મથી ગ્રહસંસાર પાલન કરવું.

નોંધ : અનેકાન્તવાદ : સ્યાદવાદ એક જ વસ્તુને જુદી-જુદી દ્રષ્ટિથી જોવું.

જૈન સંગિતી/સભા

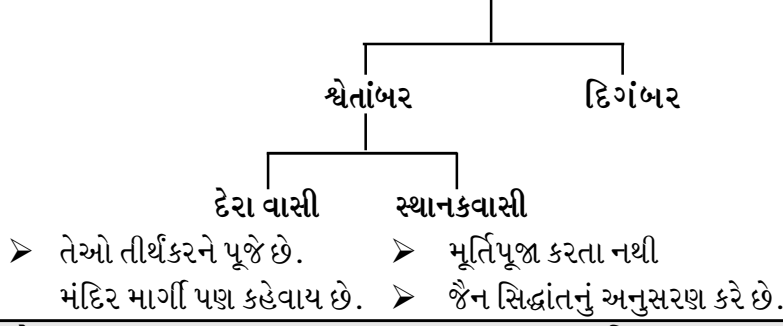
પાટલી પુત્ર

- જૈનધર્મની પ્રથમ પરિષદ મહાવીર સ્વામીના 200 વર્ષ નિર્વાણ બાદ ભરાયી
- મગધના પાટનગર પાટલિપુત્રમાં આચાર્ય શીલભદ્રના અધ્યક્ષપણા હેઠળ ભરાઈ
- પ્રથમ પરિષદમાં લોકોમાં મતભેદ થયા અને તીર્થંકરોની પ્રતિમા માનવી કે નહિ?
- સાધુએ વસ્ત્ર પહેરવાં કે નહિ? આ અંગે મતભેદ થયા.

વલ્લભી

- બીજી સભા પરિષદમાં જૈન ધર્મના બે ભાગ થયા.
  - શ્વેતાંબર, દ્વિગંબરના મતભેદ ઊભા થયા.
  - બીજી જૈન સભા મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણના 840 વર્ષ બાદ ભરાઈ અને બે સ્થાનમાં વિભાજિત થઈ.
- (1) મથુરા આર્યસ્કન્દીલ (2) વલભી

જૈન ધર્મના મતભેદ

શ્વેતાંબર	દ્વિગંબર
➤ સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરનાર હાથમાં બ્રશ રાખવું પ્રાણી, જીવજંતુ દૂર કરવાં	➤ વસ્ત્ર ન ધારણ કરનાર
➤ મલ્લિનાથને મહિલા તીર્થંકર માનનાર	➤ કોઈ મહિલા ક્યારે પણ તીર્થંકર ન હોય તેવું માનનાર
➤ સ્થૂલભદ્રના અનુયાયીઓ કહેવાય	➤ ભદ્રબાહુના અનુયાયીઓ કહેવાય
➤ મહાવીર સ્વામીને વિવાહિત માનનાર, તેમની પુત્રી પ્રિયદર્શના	➤ મહાવીર સ્વામીને અવિવાહિત માનનાર
➤ 19મા તીર્થંકર મલ્લિનાથ સ્ત્રી હતાં.	➤ સ્ત્રી ક્યારેય પણ તીર્થંકર ન હોય શકે.
	➤ મલ્લિનાથને પુરુષ માનનાર

❖ સ્મારક :

- જૈન ધર્મની આરંભિક સ્થાપત્ય કલામાં ઓડિસામાં ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ રાજા ખારવેલ દ્વારા બનાવાયેલી ગુફાઓ મુખ્ય છે. જે હાલ હાથીગુફા, રાણીગુફા તરીકે જાણીતી છે.
- અજંતા ઈલોરામાં પણ જૈન ગુફાઓ જોવા મળે છે.
- વિમલવસહી, લૂણવસહી, અજિતનાથ, ધર્મનાથ, શેત્રુંજય દેરાં વગેરે જૈન સ્મારકોનાં જ ઉદાહરણ છે.
- ગોમટેશ્વરમાં આવેલી બાહુબલિની પ્રતિમાં શ્રેષ્ઠ વારસો છે.

શ્રવણ બેલગૌડા :

સંમેત શિખર :

શેત્રુંજય પર્વત :

❖ વલ્લભી વિદ્યાપીઠ : ભાવનગર

- જૈનધર્મનું સાહિત્ય ભારતીયો માટે અમૂલ્ય વારસો છે. જે મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ બાદ રચાયું. જૈન પરંપરા અનુસાર વિદેશ મહાવીર સ્વામી - સુધર્મા(શિષ્ય) - જંબુ(શિષ્ય) કહીને સંભળાવ્યો.
- આમ સમય જતાં જૈન ગ્રંથમાં નિર્માણ થયો. જે આગમના નામથી ઓળખાય છે. દ્વિગંબરો 'આગમ'ને માનતા નથી.

❖ સામાજિક ક્ષેત્ર :

- તે માનવ જીવનને નીતિમય, ઉન્નત, સાર્થક, બનાવવાનો સુંદર પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો.
- જૈનધર્મે - સત્ય, આસ્તેય, અપરિગ્રહ, અહિંસા, બ્રહ્મર્ષ જેવાં નૈતિક મૂલ્યો આપ્યાં.
- અહિંસાની ભાવનાને વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ આપ્યું. (નાનામાં નાના જીવની પણ હિંસા ન થાય તે અંગે ભાર મૂક્યો)
- અહિંસા નામ માત્ર નહિ પણ શારીરિક તેમજ માનસિક બંને પ્રકારની અહિંસાનું અનુસરણ ઉલ્લેખાયું છે.
- જૈન ધર્મમાં વર્ણવ્યવસ્થા જ્ઞાતિ, જાતિ ઊંચનીચની પર રહ્યા અંગેની વાત કરવામાં આવી છે.
- જૈન ધર્મ બ્રાહ્મણોના વર્ચસ્વ સામે પડકાર હતો, આથી સામાન્ય લોકોના અસંતોષને વાચા આપી છે.
- આમ, ધાર્મિક, સામાજિક ક્રાંતિ પણ કરી.

મહાવીર સ્વામીને જ્ઞાન પ્રાપ્તિ બાદ જામાલી સાથે મતભેદ થયા.

- કીપ્રમાણકૃત (મહાવીર સ્વામી) - કાર્યકરવાની સાથે જ પૂર્ણ માનવું

- બહુતરવાદ (જામાલી) - કાર્યપૂર્ણ થયાની બાદ જ પૂર્ણ માનવું

મહાવીર સ્વામીના નિધન બાદ સૂધર્મણ પ્રથમ અધ્યક્ષ બન્યા.

❖ બૌદ્ધ ધર્મ ઉદ્ભવનાં કારણો :

- માનવમાત્રની સમાનતા
- લોકભાષામાં વિદેશ
- બ્રાહ્મણગ્રંથ સામેનો અસંતોષ
- બુદ્ધનું વ્યક્તિત્વ

પિતા શુદ્ધોદનની બાળકની ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ આથી નામ સિદ્ધાર્થ રાખ્યું. પણ ગોત્રકુળના નામથી ગૌતમ નામ રખાયું. શાક્ય જાતિ પરથી શાક્ય સિંહ/શાક્યમુનિ નામ રખાયું.

❖ બૌદ્ધ ધર્મ સાથે જોડાયેલા શબ્દોની સમજૂતી

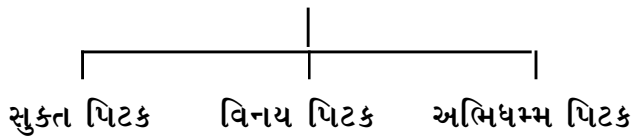
- બુદ્ધ - જ્ઞાની, જાગૃત
- બોધિ - જ્ઞાનનો પ્રકાશ
- મહાપરિનિર્વાણ
- મહાત્મિનિષ્કમણ
- જ્ઞાનપ્રાપ્તિ :- 29 વર્ષે વૃદ્ધાવસ્થા, બીમારી, મૃત્યુ જેવા પ્રસંગો જોયા અને સત્યના માર્ગે ગયા. 6 વર્ષની તપસ્યા બિહારમાં ફાલ્ગુનિરંજના નદીના કિનારે પીંપળના વૃક્ષ નીચે થઈ. (ધ્યાનમાં બેસતાં પહેલાં ખીર ખાધી સુજાતાના હાથની)

❖ ગૌતમ બુદ્ધનો પરિચય :

- ઈ.સ. પૂ. 563 બિહારના કપિલવસ્તુ નામે નેપાળની તળેટીનું વન લુંબિની વનમાં થયો.
- જન્મ : કપિલવસ્તુ લુંબિની નજીક વૈશાખ પૂર્ણિમાના દિવસે
- પિતા : શાક્યવંશના રાજા શુદ્ધોદન
- માતા : મહારાણી મહામાયા (જન્મ) મહાપ્રજાપતિ (પાલકમાતા)
- પત્ની : રાજકુમારી યશોધરા : આલારકાલામે ધ્યાન ધરવાની સાત ભૂમિકા શીખવી.
- પુત્ર : રાહુલ નવો રાહુ
- પ્રથમ ઉપદેશ સારનાથમાં પોતાના શિષ્યોને આપ્યો.
- ગુરુ આલારકાલમ ઘોડો - કંથક સારથિ - યત્ના ગૌતમ, બુદ્ધ, સિદ્ધાર્થ, તથાગત, શાક્યસિંહ, શાક્યમુનિબુદ્ધ

બૌદ્ધ સાહિત્ય/ત્રિપિટક : (ત્રણ ટોપલીઓ)

- પાલિભાષામાં રચના

➤ બુદ્ધના ઉપદેશો ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત છે. તેમનું સમાધાન કરવા માટે સંગીતનું આયોજન કરવામાં આવ્યું.	સૂતા-ઉપદેશ બુદ્ધના વ્યાખ્યાન ઉપદેશ શિષ્ય સાથેના વાર્તાલાપનો સમૂહ છે.	સૌથી પ્રાચીન બૌદ્ધ સાધ્વીને પાળવાના સદાચાર આપેલા છે. બૌદ્ધ સંઘના સફળ સંચાલનના નિયમો, તેમાં આપેલા છે. બૌદ્ધ સાધ્વીની આચારસંહિતા કહેવાય છે.

હિનયાન	મહાયાન
<ul style="list-style-type: none"> ➤ હિનયાનનો શાબ્દિક અર્થ નિમ્બમર્ગ છે. ➤ હિનયાનને શ્રાવકયાન પણ કહેવાય છે. ➤ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રાચીન આદર્શોને મૂળસ્વરૂપે રાખવા માંગે છે. ➤ હિનયાનમાં બુદ્ધને મહાપુરુષ માનવામાં આવે છે. ➤ હિનયાન મૂર્તિપૂજક નથી. ➤ હિનયાનના પ્રમુખ ગ્રંથ પાલિભાષામાં હોય છે. ➤ હિનયાનનો વધુ પ્રચાર દક્ષિણ ભારત, શ્રીલંકા, બર્મા, થાઈલેન્ડમાં છે. ➤ હિનયાન પુનઃ જન્મમાં માનતા નથી. હિનયાનનું આદર્શ અર્હત્ પદને પ્રાપ્ત કરવું. ➤ માત્ર એક બુદ્ધમાં વિશ્વાસ રાખે છે. ➤ બુદ્ધની આરાધના મૂર્તિ સ્વરૂપે કરે છે. મંદિરની રચના કરી ધૂપ, દીપ, ગૂગળ, આરતી, સંગીતને સ્થાન પ્રદાન કર્યું. 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ મહાયાનનો શાબ્દિક અર્થ ઉત્કૃષ્ટ માર્ગ છે. ➤ મહાયાન બોધિસત્ત્વયાન પણ કહેવાય છે. ➤ બૌદ્ધ ધર્મના આદર્શમાં સમય સાથે પરિવર્તનની અપેક્ષા રાખે છે. ➤ મહાયાનમાં બુદ્ધને દેવતા માનવામાં આવે છે. ➤ મહાયાન મૂર્તિપૂજા કરે છે. ➤ મહાયાનના પ્રમુખ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં હોય છે. ➤ મહાયાનનો વધુ પ્રચાર ઉત્તર ભારત, ચીન, જાપાન, કોરિયા, તિબ્બતમાં છે. ➤ મહાયાનનું આદર્શ બોધિસત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું. નિર્વાણ બાદ પણ અન્યને મુક્તિ માટે / નિર્વાણ માટે સહાયતા કરવી. ➤ બુદ્ધને નશ્વર માને છે. ➤ બુદ્ધની શિક્ષા અને નૈતિક મૂલ્યોમાં વધુ પ્રાધાન્ય. ➤ ભગવાન બુદ્ધના ઉપદેશને વળગી રહ્યા.

નોંધ : પ્રજયાનમાં દર્શનશાસ્ત્રો આધારિત તાંત્રિક બૌદ્ધ ધર્મનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રિપિટકો સિવાય ગ્રીક રાજા મિલિન્દ અને બોદ્ધ સાધુ નાગસેન વચ્ચેના વાર્તાસમૂહ મિલિન્દપાન્હો

❖ બૌદ્ધ બાંધકામ

- ગુફા : અજંતા - ઈલોરા - બાધની ગુફા - બરાબરની ગુફા
- ચૈત્ય : બૌદ્ધ ધર્મના પ્રાર્થના ગૃહ ગુફામાં આવેલ વ્યવસ્થા.
- વિહાર : સાધુ સંતોની અવર-જવરનું સ્થાન સૌથી વધુ વિહારના કારણે બિહારનું નામ બિહાર થયું.
- સ્તૂપ : સ્તૂપ વૈદિક કાળથી ભારતમાં પ્રચલિત શબો પર કરવામાં આવતાં બાંધકામ છે.
  - બોરો બૂદ્ધરનો સ્તૂપ
  - સાંચીનો સ્તૂપ
  - ધર્મરાજિકા સ્તૂપ - જેમાં મૃતકોના અવશેષ રાખી વિર અંડાકાર બાંધવામાં આવે છે.
  - માલતિમાધવ સ્તૂપ -
  - નાગાર્જુન કાંડો સ્તૂપ - આંધ્રપ્રદેશ
  - નાલંદા વિશ્વ વિદ્યાલય - બુદ્ધના નિધનબાદ નવ સ્તૂપો બનાવાયા. (આઠ અવશેષવાળા સ્તૂપ અને એક જે વાસણમાં બધા અવશેષ હતા તે.)
  - પીપર હવાનો સ્તૂપ - ઉત્તર પ્રદેશ
  - ભારહૂતનો સ્તૂપ - મધ્યપ્રદેશ

અશોકના સમયે સ્તૂપ કલા ચરમ સીમા પર હતી 80,000 સ્તૂપો બનાવાયા.

પ્રથમ ઉપદેશ ઋષિપતનમાં ધર્મપ્રવર્તનચક નામે ઓળખાય છે.

- બૌદ્ધ વારસો (1) સામાજિક (2) શિક્ષણ (3) સાહિત્ય
- (4) સ્થાપત્ય - ચૈત્ય - ગુફા - વિહાર

❖ સામાજિક :

- ભગવાન બુદ્ધ પોતે માનવતાવાદી હતા.
- તેમણે અહિંસા કરુણા, મૈત્રી દ્વારા જગતને માનવતાનો ઉપદેશ આપ્યો.
- એક સામાજિક ક્રાંતિકારી તરીકે સમાજમાં વધતા બ્રાહ્મણોના વર્ચસ્વ મહત્ત્વ અને પ્રભાવને ઓછા કર્યા અને અંગુલિમાલ જેવા લૂંટારા તથા આમ્રપાલિ નામની ગણિકાને પણ ધર્મના યોગ્ય સ્થાન પ્રદાન કર્યું.
- પોતાના ઉપદેશ દ્વારા ધાર્મિક પશુબલિ, અંધશ્રદ્ધા અને વહેમો વગેરે દૂર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો.

બુદ્ધના નિર્વાણ બાદ તેમના ઉપદેશોને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપવા, બૌદ્ધ સાધુ વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવા માટે તથા મતભેદોનું નિવારણ માટે ધર્મપરિષદ યોજાતી

❖ બૌદ્ધ ધર્મ પરિષદો

સમય	સ્થળ	અધ્યક્ષ	શાસક	કાર્ય
ઈ.સ.પૂ. 483	રાજગૃહી	મહાકશ્યપ	અજાતશત્રુ	સુતપિટક અને વિનયપિટકની રચના - બુદ્ધ ઉપદેશનું સંકલન કરવાનો પ્રયાસ
ઈ.સ.પૂ. 383	વૈશાલી (100 વર્ષ નિર્વાણ બાદ)	સર્વકામિની	કાલાશોક (કાકવર્ણ)	સ્થાવરવાદી, મહાસધિક બે પંથ પડ્યા. બૌદ્ધ સમાજમાં અશિસ્ત પર કડક પગલાં લેવાયાં.
ઈ.સ.પૂ. 251	પાટલિપુત્ર (પટના)	માંગલીપુત્તિસ તિસ્ય	અશોક	અભિધમ પીટકની રચના. સ્થાવરવાદી, મહાસધિક બંને પંથો રદ થયા. બૌદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન અંગે ચર્ચા
ઈસુની પ્રથમ સદી	કુંડળવન (કાશ્મીર)	વસુમિત્ર, અશ્વઘોષ	કનિષ્ઠ (કુષાણવંશ)	હિનયાન, મહાયાન બે ફાંટા પડ્યા. વિવાદ ઘેરો / વધુ થયો

❖ બૌદ્ધ અષ્ટાંગી માર્ગ :

- સમ્યક્દષ્ટિ
- સમ્યક્ સંકલ્પ -
- સમ્યક્ વાણી -
- સમ્યક્ કર્મ -
- સમ્યક્ આજીવિકા -
- સમ્યક્ વ્યાયામ -
- સમ્યક્ સ્મૃતિ -
- સમ્યક્ સમાધિ -

❖ જૈન અને બુદ્ધ ધર્મની સમાનતા :

- સમાનતા
- વેદનો વિરોધ
- સ્થાપકનું કુળ
- ઉપનિષદનો સ્વીકાર
- કર્મકાંડનો વિરોધ
- પુનઃજન્મની માન્યતા

❖ જૈન અને બુદ્ધ ધર્મની અસમાનતા :

- સાહિત્યની ભાષા અને સાહિત્ય
- અહિંસાની વિચારધારામાં અંતર
- બુદ્ધ મધ્યમ માર્ગી
- જૈન કઠોર સાધના
- મુક્તિ અંગે વિચાર

❖ બુદ્ધપતનનાં કારણો

- પરદેશી પ્રજાના હુમલા
- વેદ ધર્મની સુધારણા
- બૌદ્ધ ધર્મના ભાગલા
- બૌદ્ધ સંઘની નિર્બળતા
- બૌદ્ધ સંઘમાં વિવાદ
- અનુયાયીઓ જુદા જુદા સંપ્રદાયમાં વિભાજિત સ્ત્રીઓને બૌદ્ધ ધર્મ પ્રવેશ
- બાહ્ય આક્રમણો